

Микола ВОВКОВІНСЬКИЙ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕХНІКИ В РОБОТІ

ВИКЛАДАЧА ПТНЗ

Розглянута проблема закономірностей педагогічної техніки викладача ПТНЗ. Показана важливість дотримання цих закономірностей у педагогічній діяльності.

Ключові слова: *закономірності педагогічної техніки, саморозвиток, емоційна привабливість, педагогічне спілкування.*

Н.И. Вовковинский

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ В РАБОТЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПТУЗ

Рассмотрена проблема закономерностей педагогической техники преподавателя ПТУЗ. Показана важность соблюдения этих закономерностей в процессе педагогической деятельности.

Ключевые слова: *закономерности педагогической техники, саморазвитие, эмоциональная привлекательность, педагогическое общение.*

M. Vovkovins'kiy

REGULARITIES OF PEDAGOGICAL TECHNIQUE IN WORK OF THE TEACHER VOCATIONAL TRAINING SCHOOL

The considered problem of regularities pedagogical technique of the teacher vocational training school. The shown importance of observance of these regularities in the course of pedagogical activity.

Keywords: *regularities of pedagogical technique, self-development, emotional appeal, pedagogical communication.*

Постановка проблеми. Для повноцінного оволодіння технічними прийомами педагогічної взаємодії викладача з учнями на уроці необхідні й знання певних закономірностей, на основі яких повинна ґрунтуватися дана взаємодія. Розглянемо їх у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема не розглядалася і не висвітлена в науковій літературі. При обґрунтуванні закономірностей педагогічної техніки ми виходимо з того, що педагогічна техніка вимагає якнайповнішого врахування індивідуальних особливостей викладача, тому що, як наголошує А.К.Маркова, до навчально-виховної роботи потрібно підходити з точки зору того, що «структура особистості вчителя» включає «інтегральні характеристики особистості: педагогічну

самосвідомість, індивідуальний стиль і креативність як творчий потенціал» [5, с. 61]. В.С.Мерлін мотивує інтегральну індивідуальність «як особливий характер зв'язку» усіх властивостей «людини, які виражають її індивідуальну своєрідність» [6, с. 19]. Також потрібно враховувати те, що викладач повинен формувати в собі потребу «до професійного самовдосконалення і саморозвитку, а через нього – до продуктивної педагогічної діяльності», спрямованої, в даний час, на особистісно орієнтовану взаємодію за схемою «викладач – учень – викладач» [10, с. 4].

Мета статті. Розглянути, проаналізувати й обґрунтувати закономірності педагогічної техніки викладача ПТНЗ. Показати важливість дотримання даних закономірностей у процесі його педагогічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши відповідні науково-педагогічні дослідження (Ю.К. Бабанський, Ю.З. Гільбух, В.К. Гузеєв, І.М. Дичківська, С.Б. Єлканов, В.І. Загв'язинський, І.А. Зязюн, С.С. Занюк, В.А. Кан-Калик, М.В. Левківський, Н.М. Лосева, А.К. Маркова, В.С. Мерлін, В.М. Миндикану, А.В. Петровський, Ю.М. Орлов, Т. Рассел, В.В. Рибалка, М.М. Фіцула, Л. Рон Хаббард та ін.), ми обґрунтуємо наступні закономірності педагогічної техніки:

1. Саморозвиток особистості викладача у засвоєнні й застосуванні педагогічної техніки.

Із соціально-філософської точки зору людина є частиною природи і оскільки, вона живе в суспільстві, є діяльною, предметною, мислячою істотою, тобто постає у цих своїх основних визначеннях, які тісно поєднані між собою на основі суспільного. Тому саморозвиток особистості викладача, як правило, скерований на розвиток загальнопрофесійних (дисциплінованість, відповідальність, організованість, спостережливість, справедливість, чесність, щирість, розсудливість, терпеливість, стриманість та тощо) та особистісних спеціальних якостей (урівноваженість, емпатія, педагогічна інтуїція, пам'ять, комунікативність, комунікабельність, оптимізм, раціональна емоційність, розумова активність тощо), які прямо або

опосередковано пов'язані з педагогічною технікою і мають соціальне спрямування.

Відтак, саморозвиток особистості викладача у засвоєнні педагогічної техніки ґрунтується на усвідомленні ним необхідності оволодіння педагогічною технікою для успішної роботи в ПТНЗ із врахуванням метаінтраіндивідуальних властивостей особистості. Тому, керуючись даною закономірністю, необхідно створювати умови для підвищення педагогічної майстерності викладача в цілому, адже її формування відбувається лише тоді коли в нього виникає й реалізується потреба особистісного та професійного саморозвитку і вдосконалення. Водночас з огляду на цю закономірність викладач, повинен правильно зорієнтуватися і налаштувати учнів на засвоєння навчального матеріалу з метою їх розвитку, саморозвитку та самовиховання.

2. Урівноваження соціометричного статусу екстравертів та інтровертів у процесі застосування педагогічної техніки.

У процесі застосування педагогічної техніки важливо те, яке соціальне становище займає учень у групі, тобто його соціометричний статус. На думку В.В. Рибалки, поведінка людини залежить від темпераменту, а звідси конгруентне або неконгруентне ставлення до відповідної професії. Наприклад, найкраще відповідають сфері діяльності «людина – людина» такі типи темпераменту, як холероїд і сангвіноїд (екстраверти) [12, с. 69-70,39,62]. Також велике значення має тип мислення (саногенне і патогенне), яке склалось у процесі життєдіяльності людини, та її соціальний стан [8].

У ході свого дослідження В.С. Мерлін установив, що «соціометричний статус екстравертів знижується в процесі розвитку колективу, у інтровертів підвищується» [6, 126]. Це дасть можливість запобігати так званій „інтровертованості”, яка, за Л.Р. Хаббардом, означає «загострене усвідомлення самого себе», що характерне аберованості людини [16, с. 297]. Відтак соціометричний статус має велике значення на початку формування

колективу й не буде мати істотного значення на останній стадії його розвитку, якщо даний колектив підніметься до цього рівня.

Таким чином, для врівноваження соціометричного статусу екстравертів та інтровертів необхідно: а) визначити тип темпераменту кожного викладача [12]; б) встановити соціометричний статус кожного учня на рівні екстраінтровертивного проявів [6]; в) виробити саногенний спосіб мислення, за методикою Ю.М. Орлова [8]; г) намітити «амортизатори неконгруентності особистісного розвитку», за В.В.Рибалкою, з метою закріплення позитивних психологічних характеристик відповідного типу темпераменту [12].

3. Емоційна привабливість і виразність у застосуванні внутрішньої й зовнішньої педагогічної техніки викладачем.

Емоційна привабливість людини завжди була показником або мірилом людських взаємовідносин. На основі розробленої І.А. Зязюном внутрішньої і зовнішньої педагогічної техніки можна зробити висновок, що внутрішня техніка викладача є визначальною щодо до зовнішньої техніки, тому що вона базується «на синтезі якостей і властивостей особистості, які дадуть змогу без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність». До них належать насамперед, педагогічний оптимізм, в основі якого – «позитивне емоційне ставлення до себе, учнів, праці» [10, с. 45].

Відтак, емоційна привабливість інтегративна щодо інших властивостей особистості, а це сприятиме виразності у застосуванні зовнішньої і внутрішньої педагогічної техніки. Звичайно, емоційна привабливість не повинна бути показною, епізодичною і не залежати від настрою та самопочуття [3]. Тим більше, що, згідно з інформаційною теорією емоцій П.В. Симонова, «позитивні емоції спонукають суб'єкта до повторного їх переживання» [2 цитата: с. 71].

Первинність емоційно-особистісних відносин та фактор їх розвитку підтверджуються дослідженнями Ю.М. Орлова про так зване «саногенне мислення», який доводить, що мислення може породжувати або страждання, тобто негативні емоції (патогенне мислення), або позитивні емоції (саногенне

мислення). Звідси він робить висновок, що «якщо людина усвідомлює, яким чином її розум виробляє емоцію, то вона набуває здатності контролювати цей процес» [8, с. 27].

Отже, завданнями емоційної привабливості і виразності у застосуванні зовнішньої й внутрішньої педагогічної техніки є: а) вироблення педагогічного оптимізму, в основі якого «позитивне емоційне ставлення до себе, учнів, праці» [2]; б) розвиток емоційно-особистісних відносин на основі емоційної привабливості й виразності у застосуванні внутрішньої і зовнішньої техніки [3]; в) саногенний емоційний контроль власної поведінки та емоційно-особистісних відносин [8]; г) уміння формувати позитивні емоції в учнів на основі власного емоційного стилю [10].

4. Розвиток індивідуального стилю педагогічної техніки із змістовно-ціннісною орієнтацією.

Дана закономірність є важливою ланкою педагогічної роботи викладача. Особливо це стосується засвоєння педагогічної техніки на основі ціннісно-орієнтаційних відносин, що, на переконання В.С.Мерліна, «глибоко впливають на емоційно-особистісні відносини, які лежать в основі соціометричного статусу» [6, с. 137]. Це тісно поєднує дану закономірність з урівноваження соціометричного статусу екстравертів та інтровертів та емоційною привабливістю.

Як встановила Н.І. Петрова, що індивідуальний стиль діяльності учителя залежить переважно, від формально-динамічної сторони (емоційність, темп, ритм, різноманітність дій тощо), ніж від її змістовної [2, с. 16]. Це підтверджено також В.В. Рибалкою, який показує, що для педагогічної професії найбільш сприятливими є щойно перераховані психодинамічні та характерологічні властивості особистості, які сприяють творчому становленню педагога [12, с. 43].

Звичайно, без саморозвитку особистості викладача у засвоєнні педагогічної техніки та творчого пошуку самовираження для досягнення оптимальної взаємодії у спілкуванні з учнями, а також без зв'язку з іншими

закономірностями, які ми ще будемо тут характеризувати, важко виробити індивідуальний стиль педагогічної техніки.

В.С. Мерлін і Б.О. В'яткін зазначають, що «одна з умов формування індивідуального стилю – врахування властивостей темпераменту», пристосування його «до об'єктивних умов діяльності» та «свідоме, творче ставлення до виконуваної роботи» [7, с. 420-421]. Таким чином, для розвитку індивідуального стилю педагогічної техніки із змістовно-ціннісною орієнтацією необхідно усвідомити: а) співвідношення ціннісно-орієнтаційних та емоційно-особистісних відносин на основі соціометричного статусу викладача у розвитку індивідуального стилю педагогічної техніки [6; 12]; б) залежність індивідуального стилю педагогічної техніки від формально-динамічної сторони діяльності викладача [2; 12]; в) врахування властивостей темпераменту [7].

5. Індивідуальний стиль педагогічного спілкування.

Індивідуальний стиль педагогічного спілкування визначає продуктивність комунікативної поведінки викладача, що є основою його педагогічної техніки. Тому цей стиль спілкування тісно пов'язаний з розвитком індивідуального стилю педагогічної техніки, можна навіть сказати, є його складовою. Але ми розглядаємо його окремо, тому що спілкування пронизує всі сторони діяльності викладача (вербальна, невербальна і авербальна), тобто, за В.С. Мерліним, «необхідною передумовою індивідуального стилю є зона невизначеності діяльності», яка полягає у застосуванні кількох рівноцінних операцій для досягнення однієї й самої мети [6, с. 182,215].

Викладач повинен, зазначає В.П. Зінченко, «оживити інформацію, перетворити її на знання» [14 цитата: с. 121] . Для цього потрібно шукати свій стиль спілкування з учнями на основі зони невизначеної діяльності.

І.А. Зязюн же велику увагу звертає на «мовлення учителя як засіб педагогічної праці». Він ґрунтовно характеризує мовлення («професійні особливості мовленнєвої діяльності педагога») і вербальну комунікацію

(«комунікативна компетенція», за Ф.С. Бацевичем) учителя [1, с. 124] та наголошує на тому, щоб застосовувати такий стиль спілкування, при якому «комунікативна поведінка завжди спрямована на встановлення особистісного і пізнавального контакту» на відміну від «комунікативної поведінки вчителів, орієнтованих на авторитарні засоби спілкування», що «створюють в учнів психологічні та естетичні бар'єри у стосунках з педагогами».[10, 58 –71].

Тому дана закономірність тісно поєднується з емоційною привабливістю і виразністю у застосуванні внутрішньої та зовнішньої техніки.

Отже, для формування індивідуального стилю спілкування викладача, потрібно: а) правильно зіставляти складові зони невизначеної діяльності (вербальна, невербальна і авербальна) й працювати над їх удосконаленням [6]; б) виробляти відповідні комунікативні взаємовідносини з учнями [14]; в) працювати над поліпшенням своїх мовленнєвих навиків [1; 10].

б. Творчий пошук самовираження і стилю діяльності для досягнення оптимальних взаємовідносин у спілкуванні викладача з учнями.

Знаменитий вислів В. Шекспіра: «Весь світ – театр, а люди в ньому – актори» віддзеркалює всю палітру взаємодії людей у суспільстві. «Людина за своєю природою є суб'єктом образотворчої діяльності, яка подібна до актора», стверджує В.С. Мерлін, а тому відображення людини тільки як суб'єкта продуктивної діяльності призведе до неповної реалізації особистості. Біхевіористична теорія якраз і ґрунтується на такому підході. Її суть в інтраіндивідуальному підході (вивчення внутрішніх психічних процесів для самонаправленого керування поведінкою), що суперечить гармонійному самовираженню особистості, тому що людина ще й соціальна істота (врахування метаіндивідуальних властивостей) [6, с. 116-117]. Тому інтра-метаіндивідуальні властивості особистості повинні бути оптимально зіставлені для гармонізації взаємовідносин.

На оптимізації навчальної взаємодії наголошував Ю.К. Бабанський, вказуючи, що «оптимізація навчання – це науково обґрунтований вибір і

здійснення найкращого для даних умов варіанта навчання з точки зору успішності й раціональності затрат часу учнів і вчителів» [9, с. 237]. Це підтверджують успішні експерименти Л.Р. Хаббарда, які показують, що «формула оптимального рішення закладена в організмі від природи і, з врахуванням освіти, поглядів, а також фактору часу, вона є методом дії неаберованих людей, груп, людства» [15, с. 64,519]. Отже, викладачам бажано уникати аберованої поведінки (відхилення від раціонального мислення або діяльності) та виробляти позитивне ставлення до навколишнього середовища і працювати в напрямі саморозвитку і самовдосконалення своєї особистості.

Отже, самовираження особистості при досягненні оптимальної взаємодії у спілкуванні з учнями є одним із ключових положень успішного оволодіння технічними прийомами, яке полягає в усвідомленні: а) творчого пошуку для самовираження своєї індивідуальності як суб'єкта образотворчої суспільної діяльності [6]; б) оптимізація як запорука раціонального використання часу викладачів і учнів у досягненні кращих показників інтенсифікації навчання [7; 9]; в) уникнення аберованої поведінки й вироблення позитивного ставлення до навколишнього середовища [15].

7. Створення сприятливих умов для навчання і виховання.

Створення сприятливих умов для цього є принциповою основою розвитку педагогічної техніки. До таких умов належать: а) створення невимушеної робочої обстановки й творчої активності учнів [6]; б) забезпечення належного зворотного зв'язку [11; 16; 17]; в) технічне забезпечення засобами навчання.

Невимушеність – це позбавлення будь-якого напруження, почуття вільності у діях. Якщо викладач, спроможний працювати на такому рівні взаємовідносин з учнями, то, звичайно, буде досягатися відповідний рівень навчання. Особливо це стосується інтровертивного типу і, зокрема, меланхолійного темпераменту. Тому, звичайно, потрібно враховувати в цьому разі вимоги закономірностей урівноваження соціометричного статусу

екстравертів й інтровертів [6, с. 126]. Цим досягається невимушеність робочої обстановки, а це сприятиме творчій активності учнів.

Потрібно також уважно, тактовно прислухатись до пропозицій, зауважень учнів, Це дасть змогу більш плідно вирішувати навчальні завдання. Дану функцію виконує так званий зворотній зв'язок. Правильний зворотній зв'язок сприятиме налагодженню продуктивних взаємовідносин між викладачем і учнями та об'єктивній оцінці можливостей кожного з них. Метою зворотного зв'язку, за Т. Расселом, є надання інформації про те, які дії сприяють або перешкоджають досягненню максимального рівня виконання роботи, а також яких дій варто уникати [11, с. 24]. Л.Р. Хаббард такий підхід пов'язує з афініті («ступінь прихильності або дружнього відношення»), реальністю («ступінь згоди між людьми») і спілкуванням («взаємний обмін ідеями»), які «настільки взаємозалежні, що, порушуючи потік одного з цих компонентів, порушується потік двох інших» [17, с. 29]. Таке сполучення афініті, реальності і спілкуванням Л.Р. Хаббард назвав трикутником APC, вершини якого тісно взаємопов'язані, тобто якщо знижений рівень афініті, то ще більше буде знижений рівень реальності й спілкування. Все це прямо пов'язане з емоційною шкалою тонів: чим вище людина за тоном, тим більша площа трикутника APC [16, с. 61].

Останньою умовою цієї закономірності є забезпечення навчання відповідним обладнанням. До нього належать робочі зошити, друковані матеріали, посібники, плакати, відеоматеріали, відеозапис. Без такого забезпечення не буде успішного засвоєння знань.

Як бачимо, всі ці вимоги тісно взаємопов'язані між собою. Ігнорування однією з них може призвести до втрати системності в оволодінні відповідною професією.

8. «Успіх породжує успіх» при засвоєнні умінь педагогічної техніки. Ми розглядаємо дану закономірність тому, що людина здебільшого користуються лозунгом «На помилках вчаться», який, за переконанням В.В. Гузеєва, є гаслом невдах. Це справді так, тому що винятково на позитивному

досвіді можна кваліфіковано підготувати до роботи майбутнього працівника. Тільки успіх може забезпечити успіх. Наприклад, при невдалому завершенні або проведенні якого-небудь заходу чи уроку завжди можна знайти щонебудь позитивне, яке повинно служити відправною точкою майбутнього успіху, тобто, на переконання В.К. Гузеєва, «потрібно розібратись, чому воно вдалося», розширити межі цього позитивного, «урізноманітнити його...» [4, с. 6]. Це також стосується навчання педагогічної техніки, тому що тільки переважна орієнтація на успіх може принести бажані результати. Надмірне загострення уваги на помилках, розбір негативних моментів ведуть до пригнічення особистості.

У свій час В.С. Мерлін вказував, що «при відносно частих заохоченнях виникає зворотне співвідношення», тобто «значно ймовірніше, що ініціатива буде схвалена, ніж невдача покарана», а це, як правило, буде продукувати нові успіхи [6, с. 205]. У зв'язку з цим Х.Гібш і М.Форверг стверджують, що «найбільш сприятливі умови для виховання ініціативності і самостійності виникають при позитивному зворотному зв'язку», тобто «переважному застосуванні заохочень» [6, с. 199].

Також важливо не акцентувати увагу на успіхах інших, тому що в них, як вказує Ю.М. Орлов, «цілком можливий успіх, який різко переважає мій», у зв'язку з чим може виникати патогенний спосіб мислення, який призводить до хронічної незадоволеності собою. У цьому разі важливо виробляти в собі почуття задоволеності своїми успіхами. Цим самим «руйнується будь-яке суперництво» [8, с. 17 – 28].

Дана закономірність пов'язана з емоційною привабливістю і виразністю у застосуванні внутрішньої й зовнішньої педагогічної техніки, тому що досягнення, успіхи і здобутки в навчанні чи будь-якій іншій справі впливають на емоційний стан людини. Це сприятиме покращанню її привабливості, впевненості в собі та забезпечуватиме нові успіхи й заохочуватиме до самовдосконалення та саморозвитку.

Таким чином, «Успіх породжує успіх» повинен бути не гаслом, а закономірністю, якою викладач має керуватись у своїй роботі. Для цього потрібно: а) знаходити позитивне у будь-якій ситуації, навіть у безнадійно проведеному занятті [4]; б) переважне застосування заохочень [6]; в) виробляти в собі почуття задоволеності своїми успіхами [8].

9. Оптимальне естетичне самовираження внутрішньої і зовнішньої техніки викладача.

Естетика, як відомо, є проявом ціннісного відношення між людиною і світом. Без формування ціннісно-естетичної орієнтації та естетичних смаків важко засвоїти і навіть уявити навички внутрішньої й зовнішньої техніки. Тому поєднання естетичності та педагогічної техніки – важлива передумова успішної підготовки викладача, тобто неможливо засвоїти педагогічну техніку без естетики міміки і пантоміміки: виразності рухів, жестів, постави, ходи тощо, а також без педагогічного оптимізму, почуття гумору, вміння грати. Звичайно, вираження естетики зовнішньої та внутрішньої техніки повинно використовуватися в міру, тобто потрібно оптимально зіставляти відповідні естетичні прояви залежно від ситуації. Інакше можуть виникати конфліктні, смішні чи й недоречні ситуації. Це добре показано І.А. Зязюном та І.О. Синицею. Зокрема, І.А. Зязюн вказує, що багатьох студентів хвилює недосконалість свого мовлення («нечітка дикція, монотонність» тощо), хибна невербальна й авербальна комунікація («сутулість, опущена голова, безпомічні рухи рук, метушня, надмірне жестикулювання, закам'яніння тощо). Також велике значення має «зовнішній вигляд педагога», який повинен «бути естетично виразним» [12, с. 44,52; 13, с. 4].

Тому оптимальне естетичне самовираження внутрішньої і зовнішньої техніки учителя повинно бути закономірністю, якою потрібно керуватися при засвоєнні педагогічної техніки і підкорятися таким вимогам: а) розвивати ціннісно-естетичну орієнтацію й естетичні смаки викладача [12]; б) формувати естетику вербальних, невербальних і авербальних засобів спілкування з учнями [12; 13]; в) виробляти вміння оптимально зіставляти

відповідні естетичні прояви залежно від ситуації [12; 13]; г) враховувати естетичну виразність зовнішнього вигляду [13].

10. Гуманістична спрямованість педагогічної техніки.

Поняття «гуманізм» походить від латинського «humanus», що означає «людяність», тобто гуманізм – це «визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, утвердження блага людини, як критерію оцінки суспільних відносин». Тому гуманістична спрямованість – «найголовніша характеристика майстерності», – стверджує І.А. Зязюн [12, с. 30]. Гуманні взаємовідносини викладача з учнями є запорукою ефективного навчання й успішного учіння. Тільки завдяки такому підходу можна вдало оволодівати педагогічною технікою.

Відтак, можна стверджувати, що ця закономірність об'єднує всі попередні і є умовою їх функціонування на основі гуманістичної спрямованості педагогічної техніки й тісно пов'язана з особистісно орієнтованим підходом у розвитку педагогічної техніки.

Висновки. Отже, використання закономірностей повинно бути комплексним. Зокрема, урівноваження соціометричного статусу екстравертів та інтровертів мусить чітко поєднуватися з гуманістичною спрямованістю, забезпеченням успіху та відповідним акцентуванням уваги на інтровертах, а це, звісно, сприятиме виробленню індивідуального стилю спілкування та розвитку індивідуального стилю педагогічної техніки із змістовно-ціннісною орієнтацією кожного викладача. Всього цього можна буде досягти, якщо кожен викладач творчо працюватиме над своїм саморозвитком і творчим пошуком самовираження для досягнення оптимальної взаємодії у спілкуванні з учнями. Також без емоційної привабливості й виразності та оптимального естетичного самовираження внутрішньої і зовнішньої техніки оволодіння педагогічною взаємодією буде утруднено, можна навіть сказати, повноцінне засвоєння неможливе без врахування даних закономірностей.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: [підруч.] / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с. (Альма-матір).
2. Булатова О. С. Педагогический артистизм: [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Оксана Сергеевна Булатова. – М.: Академия, 2001. – 240 с.
3. Вовковінський М. Емоційна привабливість і виразність учителя у застосуванні внутрішньої і зовнішньої техніки / М. Вовковінський // Молодь і ринок: [щоквартальний науково-педагогічний та економічний журнал]. – 2007. – № 7. – С. 99 – 106.
4. Гузеев В. К. Педагогическая техника в контексте образовательной технологии / В.К.Гузеев. – М.: Нар. образование, 2001. – 125 с. – (Серия «Систем. основания образоват. технологии»).
5. Маркова А. К. Психологія праці вчителя / А. К. Маркова // Хрестоматія: педагогічна творчість і майстерність [укл. Н. В. Гузій]. – К.: ВІПОЛ, 2000. – С. 61 – 67.
6. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования личности / Вольф Соломонович Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
7. Общая психология / [под ред. А. В.Петровского]; [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Просвещение, 1977. – 479 с.
8. Орлов Ю.М. Саногенное мышление / Юрий Михайлович Орлов. – М.: Слайдинг, 2003. – 96 с.
9. Педагогика: [учеб. пособие для студентов пед. институтов] [Ю. К. Бабанский, Т. А. Ильина, Н. А. Сорокин и др.]; под ред. Ю. К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
10. Педагогічна майстерність. [підруч.] [І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.]; За ред. І. А. Зязюна. – [2-е вид., допов. і перероб.]. – К.: Вища школа, 2004. – 422 с.
11. Рассел Т. Навыки эффективной обратной связи / Тим Рассел. – [2-е издание]. – СПб.: Питер, 2002. – 172 с.

12.Рибалка В. В. Особистісно центроване консультування клієнтів із патогенною психодинамічною неконгруентністю: метод. посібник / Валентин Васильович Рибалка. – К.: Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2005. – 74 с.

13.Синиця І. О. З чого починається педагогічна майстерність / Іван Омелянович Синиця. – К.: Рад. школа, 1972. – 167 с.

14.Солдатенко М. М. Проблема професійного вдосконалення викладача професійно-технічного навчального закладу / М. М. Солдатенко // Педагогічна майстерність у закладах професійної освіти: монографія. – К.: Імекс ЛТД, 2003. – 110 – 123.

15.Хаббард Л. Р. Дианетика: современная наука о разуме / Л. Рон Хаббард. – М.: Нью Эра, 2005. – 590 с.

16.Хаббард Л. Р. Наука выживания: предсказывание человеческого поведения / Л. Рон Хаббард. – М.: Нью Эра, 2004. – 690 с.

17.Хаббард Л. Р. Саентология: Новый взгляд на жизнь / Л. Рон Хаббард. – М.: Нью Эра, 2005. – 310 с.